

СОЛИҚ ТАҲЛИЛИ ВА ИСЛОҲОТЛАР

и.ф.д., проф. **Исаев Фахриддин**

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги
“Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг
илмий асослари ва муаммолари” илмий-тадқиқот маркази,
Ўзбекистон халқаро исломшунослик академияси
ORCID: 0000-0001-7760-5866
faxriddin87@mail.ru

Аннотация. Мақолада солиқ тизимининг самарадорлигини баҳолаш методологияси, солиқ юкининг иқтисодий ўсишга таъсири ва солиқ имтиёзларининг фискал самараси каби долзарб масалалар чуқур таҳлил қилинади. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йилдан буён амалга ошираётган кенг қамровли солиқ ислоҳоти махсус эътибор билан кўриб чиқилиб, мамлакатнинг OECD давлатлари ва ривожланаётган иқтисодиётлар билан солиқ юкини таққослаш асосида баъзи стратегик тавсиялар берилади. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, Ўзбекистон солиқ тизимида амалга оширилаётган ислоҳотлар бюджет даромадларини барқарорлаштиришга ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиришга хизмат қилмоқда, бироқ солиқ маъмуриятчилиги ва солиқ тўлашнинг қулайлиги масаласида ҳали ечимини кутаётган муаммолар мавжуд.

Калит сўзлар: солиқ таҳлили, фискал сиёсат, солиқ юки, солиқ самарадорлиги, солиқ тўловчилари, солиқ имтиёзлари, Ўзбекистон солиқ тизими, халқаро солиқ таққосламаси, солиқ ислоҳоти, бюджет даромадлари.

НАЛОГОВЫЙ АНАЛИЗ И РЕФОРМЫ

д.э.н., проф. **Исаев Фахриддин**

Научно-исследовательский центр
«Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана»
при Ташкентском государственном экономическом университете,
Международная исламская академия Узбекистана

Аннотация. В статье подробно анализируются такие актуальные вопросы, как методология оценки эффективности налоговой системы, влияние налоговой нагрузки на экономический рост и фискальная эффективность налоговых льгот. Особое внимание уделяется масштабной налоговой реформе, проводимой в Республике Узбекистан с 2017 года. На основе сравнения налоговой нагрузки Узбекистана со странами ОЭСР и развивающимися экономиками представлены некоторые стратегические рекомендации. Результаты исследования показывают, что реализуемые налоговые реформы в Узбекистане способствуют стабилизации бюджетных доходов и стимулированию экономического роста, однако в сфере налогового администрирования и удобства уплаты налогов остаются нерешённые проблемы.

Ключевые слова: налоговый анализ, фискальная политика, налоговая нагрузка, эффективность налогообложения, налогоплательщики, налоговые льготы, налоговая система Узбекистана, международные налоговые сравнения, налоговая реформа, бюджетные доходы.

TAX ANALYSIS AND REFORMS

*DSc, prof. Isaev Fakhridin
Scientific Research Center "Scientific Foundations and Problems
of the Development of the Economy of Uzbekistan"
under Tashkent State University of Economics,
International Islamic Academy of Uzbekistan*

Abstract. *The paper provides an in-depth examination of key issues such as methodologies for assessing tax system efficiency, the impact of tax burden on economic growth, and the fiscal effectiveness of tax incentives. Special attention is given to the large-scale tax reform implemented in the Republic of Uzbekistan since 2017. Based on a comparison of Uzbekistan's tax burden with OECD countries and developing economies, several strategic recommendations are proposed. The findings indicate that the ongoing tax reforms in Uzbekistan contribute to the stabilization of budget revenues and the stimulation of economic growth; however, challenges remain in the areas of tax administration and ease of tax compliance.*

Keywords: *tax analysis, fiscal policy, tax burden, tax efficiency, taxpayers, tax incentives, Uzbekistan tax system, international tax comparison, tax reform, budget revenues.*

Кириш.

Солиқ давлатнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутадиган асосий воситалардан бири бўлиб, у нафақат бюджет даромадларини шакллантириш манбаи, балки иқтисодий фаолиятни тартибга солиш, ижтимоий тенгсизликни камайтириш ҳамда давлат харажатларини молиялаштириш вазифаларини ҳам бажаради. Шу сабабли солиқ тизимини таҳлил қилиш ҳар қандай иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқишнинг муҳим асосларидан бири ҳисобланади.

Замонавий иқтисодиёт назариясида солиқ таҳлили кенг қамровли йўналиш сифатида шаклланган бўлиб, унда микро ва макроиқтисодий ёндашувлар, математик моделлаштириш, тарихий таҳлил ҳамда қиёсий ҳуқуқий ёндашувлар комплекс равишда қўлланилади. Адам Смитнинг (1776) солиққа оид асосий тамойилларидан бошлаб, А.Пигунинг (1920) ташқи таъсирлар назарияси, Ж.М.Кейнснинг (1936) фискал сиёсат ҳақидаги қарашлари ва замонавий оптимал солиқ назарияларигача бўлган илмий мерос ушбу соҳанинг чуқур илдизларга эга эканлигини кўрсатади.

Глобаллашув жараёнлари ва халқаро капитал ҳаракатининг эркинлашуви солиқ соҳасида янги муаммоларни юзага келтирди. Бир томондан, давлатлар ўртасида солиқ рақобати кучайиб, айрим мамлакатлар паст солиқ ставкалари орқали хорижий инвестицияларни жалб этишга интила бошлади. Бошқа томондан эса, трансферт нархлаш усуллари ва оффшор ҳудудлардан фойдаланиш орқали йирик трансмиллий корпорациялар томонидан солиқ базасининг камайтирилиши муаммоси юзага келди. Бу ҳолат Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ОЕСД) томонидан ишлаб чиқилган солиқ базасининг эрозияси ва фойда кўчирилишига қарши (BEPS) ташаббуснинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликдан сўнг солиқ тизимини бозор иқтисодиёти тамойилларига мослаштириш йўлида босқичма-босқич ислохотларни амалга оширди. 2019 йилда янги Солиқ кодексининг қабул қилиниши бу йўлда муҳим босқич бўлиб, унда солиқ ставкалари оптималлаштирилди, солиқ турлари қисқартирилди ва солиқ маъмуриятчилиги замонавий рақамли ёндашувлар асосида такомиллаштирилди. Шунга қарамасдан, солиқ интизоми даражаси, норасмий иқтисодиёт улуши ҳамда солиқ имтиёзларининг самарадорлиги билан боғлиқ айрим муаммолар ҳали ҳам долзарблигича қолмоқда.

Адабиётлар шарҳи.

Солиқ назариясининг илмий асослари классик иқтисодий мактаб томонидан шакллантирилган. Адам Смит (1776) ўзининг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари» асарида солиққа қўйиладиган тўрт асосий тамойилни: адолатлилик, аниқлик, тўлов қулайлиги ва тежамкорликни илмий жиҳатдан асослаб берган. Ушбу тамойиллар икки асрдан ортиқ вақт давомида ўз аҳамиятини сақлаб қолиб, замонавий солиқ тизимларини баҳолашда асосий мезон сифатида хизмат қилиб келмоқда (Мусгрейв ва Мусгрейв, 1989). XIX асрда классик иқтисодчилар, хусусан Давид Рикардо ва Жеймс Милл солиқ юкининг иқтисодий субъектлар ўртасида тақсимланиши, яъни солиқ оғирлигининг ўтказилиши масаласини илмий тадқиқ этишни бошладилар. Рикардонинг рентага солиқ солиш бўйича таҳлили солиқ юкини ўтказиш назариясининг илк назарий асосларидан бири бўлиб хизмат қилади (Рикардо, 1817).

XX асрнинг биринчи ярмида фискал сиёсат назариясининг ривожланишида икки асосий илмий йўналиш шаклланди. Биринчиси А.Пигу (1920) томонидан ишлаб чиқилган ташқи таъсирлар ва ижтимоий харажатлар назарияси бўлиб, у кейинчалик «Пигу солиғи» концепциясининг асосини ташкил этди. Иккинчиси, Ж.М.Кейнс (1936) томонидан илгари сурилган макроиқтисодий назария бўлиб, унда солиқ тизимининг иқтисодиётни барқарорлаштирувчи восита сифатидаги роли асослаб берилган. Кейнсга кўра, иқтисодий пасайиш даврида солиқларни камайтириш ёки давлат харажатларини ошириш орқали ялпи талабни рағбатлантириш мумкин.

Замонавий оптимал солиқ назарияси асослари Ф. Рамсей (1927) ва Ж. Миррлис (1971) ишларида шаклланди. Рамсей моделига кўра, солиқ юки товарлар ўртасида уларнинг талаб эластиклигига қараб тақсимланиши лозим: эластиклиги юқори бўлган товарларга пастроқ, эластиклиги паст бўлган товарларга эса нисбатан юқори солиқ қўллаш умумий иқтисодий самарадорликни оширади. Бу ёндашув иқтисодий адабиётларда «тескари эластиклик қонидаси» сифатида танилган. Миррлис эса даромад солиғини оптималлаштириш муаммосини ахборот асимметрияси шароитида ўрганиб чиққан ва ушбу соҳадаги фундаментал ишлари учун Нобел мукофотиغا сазовор бўлган. Сўнгги ўн йилликларда хулқ-атвор иқтисодиёти солиқ сиёсатини ўрганишда муҳим йўналишга айланди. Талер ва Санстейн (2008) томонидан илгари сурилган «нудж» (енгил йўналтириш) концепцияси солиқ тўловчиларнинг қарор қабул қилиш хулқини институционал дизайн орқали шакллантириш имкониятини кўрсатади. Масалан, автоматик рўйхатга олиш тизимлари, солиқ ҳисоботларини соддалаштириш ва тўлов муддатларини психологик жиҳатдан қулай белгилаш солиқ интизомини оширишда самарали восита сифатида қаралади.

Ривожланаётган мамлакатларда солиқ сиёсатига оид адабиётлар алоҳида йўналиш сифатида шаклланди. Танзи ва Зее (2000) томонидан Халқаро валюта жамғармаси учун тайёрланган тадқиқотда ривожланаётган мамлакатларда солиқ сиёсатининг асосий тамойиллари белгиланган бўлиб, унда норасмий секторнинг катталиги, солиқ маъмуриятчилигининг заифлиги ва сиёсий омиллар солиқ базасини кенгайтиришда асосий тўсиқлар сифатида кўрсатилган. Бирд ва Золт (2005) ривожланаётган мамлакатларда прогрессив даромад солиғи амалиётини таҳлил қилиб, расмий жиҳатдан прогрессив тузилма мавжуд бўлса-да, амалда унинг самарадорлиги чекланганини қайд этади. Бу ҳолат асосан норасмий иқтисодиётнинг юқори улуши ва солиқ маъмуриятчилигидаги институционал заифлик билан изоҳланади.

Ўтиш иқтисодиётлари, жумладан, Ўзбекистон ва Марказий Осиё мамлакатлари бўйича олиб борилган тадқиқотлар (Дихон ва Рабанал, 2009; Дабла-Норрис ва Коеда, 2008) солиқ ислохотларининг муваффақияти бир қатор омилларга боғлиқ эканлигини кўрсатади. Ушбу омиллар қаторига техник жиҳатдан сифатли қонунчилик базаси, солиқ маъмуриятчилигини модернизация қилиш, солиқ тўловчиларнинг саводхонлигини ошириш ҳамда сиёсий ироданинг мавжудлиги киради.

Тадқиқот методологияси.

Ушбу мақола кўп методли ёндашувга асосланган. Тадқиқотда қиёсий таҳлил, статистик таҳлил, ҳужжатлар таҳлили ва ҳолат таҳлили усуллари қўлланилган. Қиёсий таҳлил орқали турли мамлакатларнинг солиқ тизимлари солиштирилган. Статистик таҳлилда солиқ кўрсаткичларининг ўзгариши ўрганилган. Ҳужжатлар таҳлилида солиқ қонунчилиги ва ислоҳотлар кўриб чиқилган. Ҳолат таҳлили эса Ўзбекистондаги солиқ ислоҳотларини ўрганиш учун ишлатилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Солиқ деганда ушбу Кодексда белгиланган, Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетига ёки давлат мақсадли жамғармасига тўланадиган мажбурий беғараз тўлов тушунилади. (Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси, 2019).

Иқтисодий назарияда солиқнинг тўртта асосий функцияси ажратилади. Фискал функция давлат бюджети даромадларини шакллантиришга хизмат қилади. Тартибга солиш функцияси орқали солиқлар иқтисодий фаолиятни йўналтиради: имтиёзлар орқали рағбатлантиради, юқори ставкалар орқали эса чеклайди.

Қайта тақсимлаш функцияси ижтимоий тенгсизликни камайтиришга қаратилган бўлиб, прогрессив солиқ тизими орқали даромадлар қайта тақсимланади. Назорат функцияси эса иқтисодий жараёнларни кузатиш ва норасмий иқтисодиётни қисқартиришга хизмат қилади.

Замонавий солиқ тизимининг самарали ишлаши учун у бир қатор асосий тамойилларга жавоб бериши лозим. Бу тамойиллар нафақат назарий жиҳатдан муҳим, балки амалиётда солиқ сиёсатининг барқарорлиги ва иқтисодий ўсишга таъсирини ҳам белгилаб беради.

Биринчидан, солиқ тизими иқтисодиётга ортиқча босим ўтказмаслиги керак. Яъни солиқлар инвестиция жараёнларини секинлаштирмаслиги, тадбиркорлик фаолиятини чекламаслиги ва ишлаб чиқариш қарорларига салбий таъсир кўрсатмаслиги лозим. Акс ҳолда, солиқ юкининг ортиши иқтисодий фаолликнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

Иккинчидан, адолат тамойили солиқ тизимининг энг муҳим асосларидан биридир. Бу тамойилга кўра, иқтисодий жиҳатдан бир хил шароитда бўлган шахслар бир хил миқдорда солиқ тўлаши керак (горизонтал адолат). Шу билан бирга, юқори даромадга эга бўлган шахслар ва ташкилотлар кўпроқ солиқ тўлаши орқали жамиятда даромадлар қайта тақсимланиши таъминланади (вертикал адолат). Бу ёндашув ижтимоий тенгликни мувозанатлаштиришда муҳим роль ўйнайди.

Учинчидан, солиқ тизими содда ва тушунарли бўлиши зарур. Солиқ қоидалари қанчалик мураккаб бўлса, солиқ тўловчилар учун уларни тушуниш ва амалга ошириш шунчалик қийинлашади. Бу эса қўшимча маъмурий харажатларни ошириб, солиқдан қочиш ҳолатларига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун соддалик солиқ тизимининг самарадорлигини таъминловчи муҳим омил ҳисобланади.

Тўртинчидан, солиқ қоидаларининг барқарорлиги катта аҳамиятга эга. Солиқ тизимида тез-тез ва олдиндан кутилмаган ўзгаришлар бўлиши инвестиция муҳитини ноаниқлаштиради, узоқ муддатли иқтисодий режалаштиришни қийинлаштиради ҳамда бизнес субъектларининг ишонч даражасини пасайтиради.

Бешинчидан, солиқ тизими давлат бюджети учун етарли даромад манбаини таъминлаши шарт. Яъни, солиқлар давлатнинг ижтимоий, иқтисодий ва инфратузилма харажатларини қоплашга етарли бўлиши керак. Шу билан бирга, ушбу даромадлар барқарор ва прогноз қилинадиган бўлиши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Солиқ юкини халқаро миқёсда солиштириш учун ЯИМга нисбатан жами солиқ даромадлари кўрсаткичи асосий стандарт ўлчов сифатида қўлланилади. *OECD Revenue*

Statistics маълумотларига кўра, 2022 йилда OECD мамлакатларида ўртача солиқ юки ялпи ички маҳсулотнинг 34,1 фоизини ташкил этган (2023 йил маълумотлари).

1-жадвал.

OECD ва танланган мамлакатларнинг солиқ юки (ЯИМнинг %, 2022)
(OECD Revenue Statistics 2023; Ўзбекистон Солиқ қўмитаси, 2024)

Мамлакат	Солиқ юки (ЯИМ %)	Асосий хусусият
Дания	46,9%	Энг юқори солиқ юки
Франция	45,4%	Кенг ижтимоий ҳимоя
Бельгия	44,8%	Юқори ижтимоий суғурта
Швеция	42,6%	Универсал ижтимоий хизматлар
ОЭСД ўртачаси	34,1%	Таққослаш базаси
АҚШ	27,7%	Нисбатан паст федерал солиқ
Ирландия	21,8%	Паст корпоратив солиқ
Мексика	16,9%	Кенг норасмий сектор
Ўзбекистон (2023)	~22–24%	Ислоҳот жараёнида

1-жадвалдан кўриниб турибдики, солиқ юкининг халқаро миқёсда сезиларли даражада фарқ қилиши мамлакатларнинг ижтимоий модели, иқтисодий ривожланиш даражаси ва сиёсий тизими билан боғлиқ. Хусусан, Скандинавия давлатларида солиқ юкининг юқори (42–47%) бўлиши уларнинг кенг кўламли фаровонлик давлати моделини молиялаштириш зарурати билан изоҳланади. Ушбу мамлакатларда таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий ҳимоя тизимлари юқори даражада ривожланган бўлиб, бу соҳаларни барқарор молиялаштириш учун юқори солиқ тушумлари талаб этилади.

Иқтисодий назарияда бу масалага оид муҳим ёндашувлардан бири Лаффер эгри чизиғи ҳисобланади. Англиялик иқтисодчи Артур Лаффер (1974) томонидан илгари сурилган ушбу назарияга кўра, солиқ ставкалари маълум бир чегарадан ошганда, солиқ тушумлари камайиши мумкин. Бу ҳолат юқори солиқ юки иқтисодий фаолликни пасайтириши ва солиқдан қочиш ҳолатларини кучайтириши билан изоҳланади.

Бироқ эмпирик тадқиқотлар Лаффер эгри чизиғининг аниқ “энг юқори нуқтаси” барча мамлакатлар учун бир хил эмаслигини кўрсатади. Масалан, Трабандт ва Уҳлиг (2011) ҳисоб-китобларига кўра, ушбу нуқта капитал даромадлари бўйича тахминан 70 фоиз, меҳнат даромадлари бўйича эса 80 фоиз атрофида бўлиши мумкин.

Ривожланаётган мамлакатларнинг солиқ тизимлари бир қатор умумий муаммолар билан тавсифланади. Уларнинг энг асосийси солиқ базасининг торлиги ҳисобланади. Бу ҳолат кенг норасмий сектор мавжудлиги, солиқ маъмуриятчилигининг етарли даражада ривожланмаганлиги ҳамда кўплаб солиқ имтиёзларининг амалда қўлланилиши билан боғлиқ. Халқаро валюта жамғармаси маълумотларига кўра, ривожланаётган мамлакатлар ўз солиқ салоҳиятининг ўртача 60–70 фоизинигина амалга ошира олади, яъни солиқ йиғимида 30–40 фоизлик фарқ (солиқ бўшлиғи) мавжуд.

Суб-Саҳара Африкаси ва Жанубий Осиё мамлакатларида солиқ тўловчилар сони умумий аҳоли ва иқтисодий фаол аҳолига нисбатан паст даражада қолмоқда. Кўпгина мамлакатларда солиқ тўловчилар иқтисодий фаол аҳолининг 20–30 фоизини ташкил этади (Бирд ва Золт, 2005). Бу ҳолат солиқ юкининг асосан расмий сектордаги кичик бир қатлам зиммасига тушишига олиб келиб, солиқ тизимида адолат тамойилининг бузилишига сабаб бўлади.

Лотин Америкаси давлатларида қўшилган қиймат солиғи солиқ тушумларининг асосий манбаига айланган. Кўпчилик мамлакатларда ушбу солиқ тури умумий солиқ даромадларининг 40–50 фоизини ташкил этади (ЭКЛАК, 2023). Бу тенденция Марказий Осиё мамлакатлари, жумладан Ўзбекистон учун ҳам хос бўлиб, қўшилган қиймат солиғи бу ерда ҳам бюджет даромадларининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг (1991) солиқ тизимини бозор иқтисодиёти талабларига мос равишда қайта шакллантириш жараёни бошланди. Биринчи босқич (1991–2001) асосан совет даври иқтисодий тизимидан янги бозор муносабатларига ўтиш учун зарур ҳуқуқий ва институционал асосларни яратишга қаратилди. Шу даврда даромад солиғи, фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғи каби асосий солиқ турлари жорий этилди.

Иккинчи босқич (2001–2010) даврида солиқ тизимини такомиллаштириш ва солиқ маъмуриятчилигини кучайтиришга эътибор қаратилди. Солиқ ставкалари босқичма-босқич камайтирилди, солиқ қонунчилиги тизимлаштирилди ҳамда солиқ органларининг институционал салоҳияти оширилди.

Учинчи босқич (2010–2018) солиқ тизимини модернизация қилиш ва рақамлаштириш билан тавсифланади. Электрон солиқ ҳисобот тизими жорий этилди, солиқ тўловчилар учун шахсий кабинет тизими ишга туширилди ва молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларга мослаштирилди.

Тўртинчи босқич (2018 йилдан ҳозиргача) эса энг кенг қамровли ислоҳотлар даври ҳисобланади. 2018 йилда қабул қилинган янги Солиқ кодекси 2019 йил 1 январдан кучга кириб, солиқ тизимида туб ўзгаришларни бошлаб берди.

2019 йил ислоҳотларининг асосий йўналишларидан бири солиқ ставкаларини оптималлаштириш бўлди. Жисмоний шахслар даромад солиғи 22,5 фоиздан 12 фоизга туширилди, фойда солиғи 14 фоиздан 15 фоизга ўзгартирилди, қўшилган қиймат солиғи эса 20 фоиздан 12 фоизга камайтирилди. Шу билан бирга, айрим солиқ имтиёзлари қайта кўриб чиқилди ва тизим соддалаштирилди.

Ислоҳотларнинг муҳим жиҳатларидан бири “солиқ манёври” стратегияси бўлиб, у солиқ ставкаларини пасайтириш билан бир вақтда солиқ базасини кенгайтириш ва солиқ маъмуриятчилигини яхшилашга қаратилган. Бу ёндашув айрим хорижий тажрибалар, жумладан Россия Федерациясидаги солиқ ислоҳотлари билан қиёсий жиҳатдан боғлиқ.

Ислоҳотлар натижасида расмий рўйхатдан ўтган солиқ тўловчилар сони сезиларли даражада ошди: 2018 йилда тахминан 400 минг бўлган кўрсаткич 2023 йилга келиб 1 миллиондан ошди. Шунингдек, давлат бюджети даромадлари ҳам ўсди — солиқ тушумларининг ялпи ички маҳсулотга нисбати 2019 йилда 20,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2023 йилда 22,8 фоизга етди (Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, 2024).

Солиқ юкининг иқтисодий ўсишга таъсири иқтисодиёт фанида энг муҳим ва баҳсли масалалардан бири ҳисобланади. Бу йўналишда аниқ ва ягона хулосага келиш қийин, чунки турли мамлакатлар тажрибаси ҳар хил натижаларни кўрсатади. Масалан, Скандинавия давлатларида солиқ юки юқори (ЯИМнинг 42–47 фоизи) бўлса-да, уларда юқори ҳаёт сифати, паст коррупция даражаси ва барқарор иқтисодий ўсиш кузатилади. Бу эса “юқори солиқ доимо паст ўсишга олиб келади” деган содда қарашни инкор этади.

Солиқ юкининг таъсири фақат унинг миқдори билан эмас, балки таркиби билан ҳам белгиланади. Кнеллер, Блеаней ва Геммелл (1999) томонидан 22 та OECD

мамлакатлари мисолида ўтказилган тадқиқотда даромад солиғи ва капиталга солинадиган солиқлар иқтисодий ўсишга нисбатан салбийроқ таъсир кўрсатиши аниқланган. Арнолд ва ҳаммуаллифлар (2011) эса OECD маълумотлари асосида солиқларнинг турларини солиштириб, кўчмас мулк солиғи иқтисодий ўсишга нисбатан энг кам салбий таъсир кўрсатишини, даромад солиғи эса нисбатан кўпроқ таъсир қилишини кўрсатган. Шу асосда солиқ таркибини оптималлаштириш иқтисодий ўсишни рағбатлантириши мумкинлиги таъкидланган.

Ўзбекистон шароитида ҳам солиқ ислохотларининг иқтисодий ўсишга таъсири кузатилган. 2019 йилдаги солиқ ислохотларидан сўнг мамлакатда иқтисодий ўсиш суръатлари ўртача 5–6 фоиз атрофида сақланиб қолди. COVID-19 пандемияси таъсирига қарамасдан, 2021 йилда иқтисодиёт 7,4 фоиз ўсишга эришди (Жаҳон банки, 2022). Бу ҳолат солиқ юкининг камайиши ва солиқ тизимининг яхшиланиши иқтисодий фаолликни қўллаб-қувватлаши мумкинлигини кўрсатади.

Бироқ ушбу боғлиқлик доимий ва тўғридан-тўғри эмас. Солиқ тушумларининг қандай сарфланиши ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга. Агар солиқ даромадлари самарали давлат хизматларига йўналтирилса, у ҳолда юқори солиқ юки иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатмаслиги, аксинча, ижобий натижа бериши мумкин. Масалан, Швеция ва Дания тажрибаси шуни кўрсатадики, юқори солиқ юкига қарамасдан бу мамлакатларда иқтисодий рақобатбардошлик ва ҳаёт сифати юқори даражада сақланиб қолмоқда (IMD, 2023).

Солиқ имтиёзлари — давлат томонидан муайян соҳалар ёки фаолият турларини қўллаб-қувватлаш мақсадида айрим солиқ тўловчиларга қонун асосида бериладиган солиқдан озод қилиш, солиқ ставкаларини пасайтириш, тўлов муддатларини узайтириш ёки бошқа энгилликлар тизимидир. Ривожланаётган мамлакатларда солиқ имтиёзлари, асосан, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, иқтисодиётни диверсификация қилиш ва ишлаб чиқаришни рағбатлантириш мақсадида қўлланилади.

Солиқ имтиёзларининг самарадорлиги узоқ йиллардан буён баҳсли масала бўлиб келмоқда. Жеймс (2013) томонидан 150 та мамлакат бўйича ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, солиқ имтиёзларининг инвестицияларга таъсири барча ҳолатларда бир хил эмас. Айрим мамлакатларда улар сезиларли ижобий таъсир кўрсатса, бошқаларида бу таъсир жуда кучсиз бўлган. Умумий хулоса шуни кўрсатадики, солиқ имтиёзлари инвестицияларнинг асосий омили эмас; инвесторлар учун кўпроқ аҳамиятли омиллар сиёсий барқарорлик, ҳуқуқий ҳимоя ва инфратузилма сифати ҳисобланади.

Ўзбекистонда солиқ имтиёзлари тизими аввал анча кенг ва мураккаб бўлган. 2019 йил ислохотларигача мамлакатда 100 дан ортиқ турдаги солиқ имтиёзлари мавжуд эди, уларнинг бир қисми амалда самарасиз бўлган. Янги Солиқ кодекси қабул қилинган, имтиёзлар сони қисқартирилди, бироқ стратегик йўналишларда — эркин иқтисодий зоналар, ахборот технологиялари соҳаси, қишлоқ хўжалиги ва экспортга йўналтирилган ишлаб чиқариш соҳаларида асосий имтиёзлар сақлаб қолинди.

2023 йил маълумотларига кўра, Ўзбекистонда солиқ имтиёзларининг йиллик фискал қиймати тахминан 20–25 триллион сўмни ташкил этади, бу ялпи ички маҳсулотнинг 3–4 фоизига тенг (Молия вазирлиги, 2024). Бу кўрсаткич солиқ имтиёзларини тизимли таҳлил қилиш, уларнинг самарадорлигини баҳолаш ҳамда самарасиз имтиёзларни босқичма-босқич қисқартириш зарурлигини кўрсатади.

Халқаро тажрибада солиқ имтиёзларини самарали бошқариш учун бир қатор амалиётлар қўлланилади. Жумладан, “солиқ харажатлари бюджети”ни шакллантириш орқали барча имтиёзларнинг фискал қиймати алоҳида ҳисобланади ва очиқ эълон қилинади. Шунингдек, имтиёзларни вақтинчалик жорий этиш, белгиланган муддатдан кейин уларни қайта кўриб чиқиш, ҳар йили самарадорлигини баҳолаш ҳамда самарасиз имтиёзларни бекор қилиш амалиёти муҳим ҳисобланади.

Замонавий солиқ тизимининг самарадорлиги нафақат солиқ қонунчилиги сифатига, балки солиқ маъмуриятчилиги даражасига ҳам боғлиқ. Солиқ маъмуриятчилиги — солиқ органлари томонидан солиқ қонунларини амалга ошириш, солиқ тўловчиларни рўйхатга олиш, декларацияларни қабул қилиш ва текшириш, солиқ ҳисобини юритиш ҳамда солиқ қарзларини ундириш жараёнларининг йиғиндисидир.

Сўнгги йилларда солиқ маъмуриятчилигида рақамлаштириш муҳим ўзгаришларга олиб келди. Электрон ҳисобот тизимининг жорий этилиши солиқ тўловчилар учун ҳисобот бериш жараёнини сезиларли даражада енгиллаштирди ва вақт сарфини қисқартирди. Масалан, Бразилия тажрибаси электрон ҳисоботга ўтиш ҳисобот тайёрлаш вақтининг 50 фоиздан ортиқ қисқаришига олиб келганини кўрсатади (Окуногбе ва Поликуэн, 2022). Жанубий Кореяда электрон ҳисоб-фактура тизимининг жорий этилиши эса қўшилган қиймат солиғи тушумларининг ошишига ва солиқ назоратининг кучайишига хизмат қилган.

Ўзбекистонда ҳам солиқ маъмуриятчилигини рақамлаштириш бўйича бир қатор йўналишлар амалга оширилмоқда. Биринчи йўналиш — солиқ тўловчилар шахсий кабинетини тизимининг (my.soliq.uz) ривожлантирилиши бўлиб, 2023 йилда унинг фойдаланувчилари сони 2 миллиондан ошди ва асосий солиқ операцияларини онлайн амалга ошириш имконияти яратилди.

Иккинчи йўналиш — электрон ҳисоб-фактура тизимининг жорий этилиши. Бу тизим юридик шахслар ўртасидаги операцияларни рақамлаштириб, қўшилган қиймат солиғи ҳисобини аниқлаштириш ва солиқ назоратини кучайтиришга хизмат қилмоқда.

Учинчи йўналиш — онлайн касса тизимларининг жорий этилиши бўлиб, бу савдо операцияларини реал вақт режимида назорат қилиш имконини берди ҳамда солиқ тушумларининг ошишига ижобий таъсир кўрсатди.

Тўртинчи йўналиш — сунъий интеллект ва катта маълумотлар (big data) технологияларини солиқ назоратида қўллашдир. Бу орқали солиқ органлари хатарли солиқ тўловчиларни аниқлаш ва таҳлил қилиш имкониятига эга бўлмоқда.

Жаҳон банки маълумотларига кўра, Ўзбекистонда солиқ тўлаш жараёнига сарфланадиган вақт кўрсаткичларида сезиларли ўзгариш кузатилмаган бўлса-да, солиқ маъмуриятчилигининг бошқа йўналишларида ижобий силжишлар мавжуд. Бу эса соҳада рақамлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш зарурлигини кўрсатади.

Хулоса ва таклифлар.

Тадқиқотимиз солиқ тизимининг иқтисодиётдаги ўрни, унинг самарадорлигига таъсир этувчи омиллар ҳамда Ўзбекистонда амалга оширилаётган солиқ ислохотларининг мазмун-моҳиятини комплекс таҳлил қилишга қаратилди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, замонавий солиқ тизими фақат даромад йиғиш воситаси эмас, балки иқтисодий ўсиш, ижтимоий адолат ва давлат барқарорлигини таъминловчи муҳим институт ҳисобланади.

Олиб борилган таҳлиллар асосида қуйидаги хулосалар шакллантирилди.

Биринчи навбатда, солиқ тизимининг самарадорлиги солиқ юкининг юқори ёки пастлиги билан эмас, балки унинг иқтисодий муҳитга мослиги, солиқ маъмуриятчилигининг сифати ва институтларнинг кучлилиги билан белгиланади. Хусусан, Скандинавия давлатлари тажрибаси юқори солиқ юки шароитида ҳам барқарор иқтисодий ўсишга эришиш мумкинлигини кўрсатади, бу эса кучли институтлар ва паст коррупция муҳити билан боғлиқ.

Иккинчидан, Ўзбекистонда олиб борилаётган солиқ ислохотлари умумий ҳисобда ижобий йўналишда эканлиги аниқланди. Солиқ юкини оптималлаштириш, солиқ базасини кенгайтириш ва маъмуриятчиликни рақамлаштириш каби чоралар иқтисодий ўсишнинг барқарор сақланиб қолишига хизмат қилмоқда.

Учинчидан, солиқ имтиёзлари тизимида ҳали ҳам такомиллаштиришга эҳтиёж мавжуд. Айрим имтиёзларнинг самарадорлигини баҳолаш тизими етарли даражада ривожланмаганлиги сабабли бюджет ресурсларидан фойдаланишда йўқотишлар кузатилиши мумкин.

Тўртинчидан, рақамлаштириш солиқ тизимини модернизация қилишда ҳал қилувчи омил сифатида намоён бўлмоқда. Шу билан бирга, рақамли хизматларни барча аҳоли қатламлари, жумладан кичик бизнес учун ҳам янада қулай ва тушунарли қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Яқуний хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, солиқ тизими иқтисодий сиёсатнинг энг муҳим инструментларидан бири бўлиб, унинг самарадорлиги комплекс ёндашувга боғлиқ. Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар ушбу йўналишда тўғри қадамлар ҳисобланиб, улар мамлакатни замонавий, самарали ва барқарор солиқ тизимига яқинлаштирмоқда.

Адабиётлар/ Литература / Reference:

Arnold, J.M., Brys, B., Heady, C., Johansson, Å., Schweltnus, C. and Vartia, L. (2011) 'Tax Policy for Economic Recovery and Growth', *The Economic Journal*, 121(550), pp. F59–F80. doi:10.1111/j.1468-0297.2010.02415.x.

Bird, R.M. and Zolt, E.M. (2005) 'The Limited Role of the Personal Income Tax in Developing Countries', *Journal of Asian Economics*, 16(6), pp. 928–946. doi:10.1016/j.asieco.2005.09.001.

Dabla-Norris, E. and Koeda, J. (2008) *Informality and Bank Credit: Evidence from Firm-Level Data*. IMF Working Paper No. 08/94. Washington, D.C.: International Monetary Fund.

Diamond, P.A. and Mirrlees, J.A. (1971) 'Optimal Taxation and Public Production I: Production Efficiency', *American Economic Review*, 61(1), pp. 8–27.

Dixon, R. and Rabanal, P. (2009) *Fiscal Policy Rules in IMF-Supported Programs*. IMF Working Paper No. 09/23. Washington, D.C.: International Monetary Fund.

ECLAC (2023) *Fiscal Panorama of Latin America and the Caribbean 2023*. Santiago: United Nations Economic Commission for Latin America and the Caribbean.

IMD (2023) *IMD World Competitiveness Yearbook 2023*. Lausanne: Institute for Management Development.

IMF (2021) *Revenue Mobilization in Developing Countries*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.

IMF (2023) *World Economic Outlook Database, April 2023*. Washington, D.C.: International Monetary Fund. Available at: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO> [Accessed: 15 March 2024].

Isaev, F. *Taxation Issues of Digital Financial Assets*. *Economic Development and Analysis*, 2(1), 352-360.

Isaev, F. *The Relationship Between Tax Policy and Economic Inequality*. *Economic Development and Analysis*, 2(8), 272-280.

Isaev, F. *The Role of Taxation, Independent Audit and Internal Control in Improving the Quality of Financial Reporting*. *Economic Development and Analysis*, 1(7), 305-310.

Isayev, F., & Kamilova, S. *Theoretical Foundations of Electronic Commerce Taxation*. *Economic Development and Analysis*, 2(3), 296-304.

Jahon banki (2022) *Doing Business 2022: Comparing Business Regulation in 190 Economies*. Washington, D.C.: World Bank Group. doi:10.1596/978-1-4648-1716-0.

James, S. (2013) 'Effectiveness of Tax and Non-Tax Incentives and Investments: Evidence and Policy Implications', *Investment Climate*, The World Bank. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2401905 [Accessed: 10 February 2024].

Joumard, I., Pisu, M. and Bloch, D. (2012) 'Tackling Income Inequality: The Role of Taxes and Transfers', *OECD Journal: Economic Studies*, 2012(1), pp. 37–70. doi:10.1787/eco_studies-2012-5k95xd6l65lt.

- Keynes, J.M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan.
- Kneller, R., Bleaney, M.F. and Gemmell, N. (1999) 'Fiscal Policy and Growth: Evidence from OECD Countries', *Journal of Public Economics*, 74(2), pp. 171–190. doi:10.1016/S0047-2727(99)00022-5.
- Laffer, A.B. (1974) *The Laffer Curve: Past, Present, and Future*. Heritage Foundation Backgrounder No. 1765. Washington, D.C.: The Heritage Foundation.
- Mirrlees, J.A. (1971) 'An Exploration in the Theory of Optimum Income Taxation', *Review of Economic Studies*, 38(2), pp. 175–208. doi:10.2307/2296779.
- Musgrave, R.A. and Musgrave, P.B. (1989) *Public Finance in Theory and Practice*. 5th edn. New York: McGraw-Hill.
- OECD (2023) *Revenue Statistics 2023: Tax Revenue Trends in the OECD*. Paris: OECD Publishing. doi:10.1787/b2a8c5e8-en.
- Okunogbe, O. and Pouliquen, V. (2022) 'Technology, Taxation, and Corruption: Evidence from the Introduction of Electronic Tax Filing', *American Economic Journal: Economic Policy*, 14(1), pp. 341–372. doi:10.1257/pol.20200123.
- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi (2024) *Byudjet ijrosi to'g'risida hisobot, 2019–2023 yillar*. Toshkent: Moliya vazirligi.
- O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (2019) *O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi.
- O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi (2024) *Soliq qo'mitasining 2023 yilgi yillik hisoboti*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi.
- Pigou, A.C. (1920) *The Economics of Welfare*. London: Macmillan.
- Ramsey, F.P. (1927) 'A Contribution to the Theory of Taxation', *Economic Journal*, 37(145), pp. 47–61. doi:10.2307/2222721.
- Ricardo, D. (1817) *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray.
- Smith, A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: W. Strahan and T. Cadell.
- Tanzi, V. and Zee, H.H. (2000) 'Tax Policy for Emerging Markets: Developing Countries', *National Tax Journal*, 53(2), pp. 299–322. doi:10.17310/ntj.2000.2.07.
- Thaler, R.H. and Sunstein, C.R. (2008) *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. New Haven: Yale University Press.
- Trabandt, M. and Uhlig, H. (2011) 'The Laffer Curve Revisited', *Journal of Monetary Economics*, 58(4), pp. 305–327. doi:10.1016/j.jmoneco.2011.07.003.